

Zelenka, Miloš

Teorie meziliterárního procesu v kontextu současné slovenské komparatistiky

Opera Slavica. 2006, vol. 16, iss. 3, pp. 1-7

ISSN 1211-7676

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/116633>

Access Date: 05. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

TEORIE MEZILITERÁRNÍHO PROCESU V KONTEXTU SOUČASNÉ SLOVENSKÉ KOMPARATISTIKY

Miloš Zelenka (Praha)

Současná slovenská literární komparatistika úspěšně navazuje na teoretické myšlení svého nejvýznačnějšího představitele Dionýze Ďurišina (1929-1997). Výzkum světové literatury a meziliterárnosti jako součásti mezikulturní komunikace a rozpracování koncepce překladu jako antropologického fenoménu národní identity – to jsou dominantní okruhy slovenské srovnávací literární vědy, která je interdisciplinární a překračuje své horizonty k morfologickým a hermeneutickým inspiracím, ale i k politické ekonomii, geografii a kulturní historii. Slovenská komparatistika sice čerpala ze společného „československého“ kontextu – zejména z tradice strukturální estetiky a české meziválečné slavistiky (F. Wollman), avšak již v 70. letech minulého století dospěla k originálnímu pojetí, které bezprostředně reagovalo na potřeby doby a metody oboru: komparatistika jako svébytná literárněvědná disciplína na pomezí literární teorie a historie se sblížovala s genologií (J. Hvišč, R. Chmel, J. Jankovič, J. Koška ad.) a translatoologií (A. Popovič) a především s komunikačně-recepčními postupy syntetizovanými v tzv. nitranské škole (F. Miko). Jestliže Ďurišin svým konceptem meziliterárních společenství a centrismů svěřoval k pochopení obecných zákonitostí světové literatury, současná slovenská komparatistika se vyrovnávala s intertextualitou (T. Žilka), ale i derridovskou „grammatologií“ a sémiotikou jako metodologií kultury (P. Koprda).

Právě Pavol Koprda, dlouholetý samostatný vědecký pracovník Ústavu svetovej literatúry SAV v Bratislavě a vedoucí Katedry románských filologií na Univerzitě Konštantína Filozofa v Nitře je renomovaným italistou, sémiotikem, literárním teoretikem a hlavně komparatistou se schopností abstraktního myšlení a filologické akribie umožňující nově interpretovat kanonizované texty slovenské literatury a nazírat je v netradičních meziliterárních souvislostech. Koprda ve své první knize *Talianska literatúra v slovenskej kultúre v rokoch 1890-1980. Zv. 1. Talianska literatúra* (Bratislava 1994) rekonstruoval generační názor slovenské literární kritiky o recepci italské literatury v zhruba stoletém vývojovém úseku. Ačkoli jde o teoreticky náročnou rekonstrukci zobecňující množství pročteného materiálu – v knize se logicky objevil pouhý zlomek – svým recepčním modelem a literárněhistorickým záběrem směřuje do oblasti slovenské translatoologie, do

dějin uměleckého překladu na Slovensku. Vrchol slovenského zájmu o italskou literaturu spatřuje v experimentálním duchu domácí literární kritiky v poválečném období a rovněž sleduje jeho postupný zánik v 60. a 70. letech. Práce neaspiruje na popis faktografického materiálu kontaktového a vlivologického typu, ani nejde o systemizaci těch textů, které se předkládaly a nejrůznějšími způsoby citovaly, nýbrž ukazuje na ty relevantní hodnoty, které byly v kontextech přijímající i přejímané literatury významné a příznakové. Zároveň se tu utváří slovenský recepční horizont, osvětluje se formování vzájemnostních představ, stereotypů a apriorismů, které přežívají z epochy do epochy jako retardační prvek otevřenosti vůči produktivním hodnotám živé aktuálnosti. Ačkoli je na místě konstatovat blízkost s postupy moderní komparistiky, s tzv. imagologií, s postkoloniální kritikou a geopolitikou, Koprdova práce je zacílena k rozpoznání obecnějších vývojových zákonitostí literatury, které sleduje nikoli jako imanentní řadu, ale jako kontinuitu a následnost generačních vědomí „literárních obcí“. Jde tu o stanovení externěliterární zákonitosti vývoje v návaznosti na J. Mukařovského. Tím Koprda překonává nejen Veselovského představy, ale i formalistické procesuální koncepce, zejména proppovský strukturalismus, který poté převzal Brémond a Greimas. Badatel poukazuje na dosud skryté souvislosti Ďurišinových myšlenek a Jaussovy recepční estetiky v pokuse schematizovat typy „spolupodílení“ recipujícího subjektu s recipovatelnými jevy. Už tu Koprda vnesl do Ďurišinovy teorie meziliterárnosti zásadní doplnění, a to právě externěliterární představou literární historie postavené na solidním základě včetně terminologického rozpracování. Podle Koprdu základní pojmy komparistiky jako literární směr, škola, generační vědomí musí být doprovázené sledováním vnější determinovanosti, tradováním vědomí, v němž se komplementárně prolíná rovnováha vnitřních a vnějších podmínek.

Monumentální série *Medziliterárny proces I-IV* (Nitra 1999-2003)¹ nemá v soudobé slovenské a ani české literární vědě analogii: první díl *Medziliterárne aspekty staršej literatúry* (1999) nastiňuje teoretické otázky meziliterárního procesu, zachycuje dějiny disciplíny, komentuje jednotlivé příručky a teorie komparistiky (R. Wellek, Y. Chevrel, C. Guillén ad.), pojmoslovně mapuje terminologii meziliterárního procesu; v praktické části přináší brilantní analýzy slovenských souvislostí s italskou literaturou 16. století i literaturou pozdější, např. pe-

¹ Koprda, P.: *Medziliterárny proces I. Medziliterárne aspekty staršej literatúry*. Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra 1999, 244 s.

Týž, *Medziliterárny proces II. Literárnohistorické jednotky v 20. storočí*. Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra 2000, 377 s.

Týž, *Medziliterárny proces III. Staršia slovensko-talianska medziliterárnost*. Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra 2000, 304 s.

Týž, *Medziliterárny proces IV. Slavica*. Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra 2003, 334 s.

trarkismus a slovenské básně *Fanchaliho kodexu*, manýrismus u Tassa a Sládkoviče, barokní slavismus jako kulturní jev, přičemž neustále se pokouší o reinterpretaci a nové čtení velkých komparatistů 20. století (Bloom, Auerbach, Welles ad.). Druhý díl *Literárnohistorické jednotky v 20. století* (2000) zpracovává pojmy meziliterární společnosti a zejména zásadní Ďurišínův termín meziliterární centrismus, který chápe jako formu existence světové literatury. Centrismus vystupuje jako druh společnosti, kde meziliterární komunikace závisí na geografických činitelích a je zároveň relativně nezávislá na administrativně-politickém faktoru. Koprda se tu vyrovnává s Ďurišínovou systematikou meziliterárního procesu, s jeho základními východiskovými kategoriemi: geneticko-kontaktové vztahy, strukturálně typologické souvislosti, meziliterární společnosti a centrismy a posléze světová literatura. Zvláštní pozornost věnuje složkám díla jako literárněhistorickým jednotkám, meziliterárnosti, zejména schematizované zápletky jako hybateli literárních dějin, jako morfologickému prostředku pro generování nových obsahů a tvořivé paměti svého variování v literárním procesu.

Třetí díl *Staršia slovensko-talianska meziliterárnosť* (2000) znovu zapojuje slovenskou literaturu do meziliterárních souvislostí. Výběrem starší literatury badatel zdůrazňuje, že tyto vztahy se nerozvíjejí jen jako vztah dvou národních literatur a kultury, ale jako jistý, dobově podmíněný typ meziliterárnosti. Ačkoli se jedná zdánlivě o parciální, minuciózní sondy do oblasti slovensko-italských vztahů v době kulturního rozkvetu Itálie (důraz je položen zejména na renesanční 16. století), z interpretací jednoznačně vyplývá, že vztah obou literatur (náležitých k analogickému kulturnímu prostoru) je intrakulturní. Přesto však Koprda dospívá k zásadnímu závěru: „*Ak sa však slovensko-taliansky meziliterárny proces vníma ako (v komunikácii utvárané) dejiny uvedomenia si inakosti seba voči historickému poriadku (dejiny návratu k poriadku a priori), stáva sa medzikultúrnym*“.²

Nejvýznamnější z celé série je čtvrtý díl *Slavica* (2003), kde Koprda z pozice neslovanského filologa přistupuje k složité problematice slovanských literatur ve střední Evropě často s větším porozuměním a citlivostí než specializovaný oborový badatel, který z hermeticky uzavřeného obzoru své disciplíny eliminuje vnější, hraniční přesahy narušující předem vytčený objekt zkoumání. Čtvrtý díl *Slavica*, jehož 16 studií vytváří monografický charakter s logicky členěnou kompozicí, představuje titul z oblasti srovnávací, literárněvědné slavistiky, která je důsledně nahlížena z pohledu literárněteoretického myšlení, a nikoli z hlediska účelových, utilitárních potřeb, jež si klade např. areálová slavistika. Přístup je o to cennější, že jej formuluje italista, a tudíž primárně neslovanský filolog, vyjadřující se k funkčnosti a možnostem slavistických studií. Koprdovo pojetí je sympatické

² Koprda, P.: *Meziliterárny proces III. Staršia slovensko-talianska meziliterárnosť*. Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra 2000, s. 293.

skutečností, že slavistiku traktuje filologicky, a nikoli jako mezioborový konglomerát s nejrůznějším rezervoárem metod a obtížně definovatelnou sférou zájmů, volně sjednocenou etnickým kritériem. Práce otevírá slavistice další metodologické perspektivy tím, že plodně vstupuje do soudobých sporů mezi užší filologickou a širší (kulturněhistorickou, areálovou) koncepcí. Koprda stejně jako známý italský slavista R. Picchio ukazuje, že politicko-geografickým rozkladem Evropy (zejména tzv. střední a východní) se uzavřela poválečná epocha vývoje národních filologií a tím se zároveň proměnila funkce slavistických studií: hledání smyslu a identity oboru musí být spjato s generální obnovou již ideologicky ne bipolární Evropy, která dosud nenašla a nedefinovala nový jazyk své vlastní jednoty. S klesajícím významem ideologických kodifikací stojí slavistika „na rozcestí“, tj. před novou obhajobou a zdůvodněním své podstaty a praktického účelu.

Koprdivy knižní práce celkově mapují postavení Ďurišinyvy teorie meziliterárnosti a zvažují její metodologický přínos v konfrontaci s diachronními i synchronními podněty literární vědy. Logika věci spočívá ve dvou důvodech: 1. teorie meziliterárnosti vznikala převážně na materiálu slovanských literatur, 2. globalizace zasahuje i nově vzniklé slovanské státy a paradoxně je odcizuje i vůči sobě navzájem, např. stíráním jejich kulturní, jazykové a jiné identity. Koprda originálně demonstruje kořeny Ďurišinyvy teorie meziliterárnosti: československý strukturalismus meziválečného období a recepční teorie (H. R. Jauss) a směřuje je ke kritice vlivologické tematologie a genologie (téma a žánr jako prostředek dobíhání). Citlivě je tu postiženo nebezpečí imagologie ve smyslu jakési inovované západoevropské „littérature générale“, která pod společného jmenovatele převádí cirkulaci analogických témat a konstituování obdobných literárních obrazů na úkor funkčního studia nejen mezislovanské vzájemnosti, ale i interkulturního meziliterárního světa slovanského a neslovanského (např. mezikontinentální interkulturní literární společenství).

Koprdiva knižní série *Meziliterární proces I-IV* zcela samostatná a v soudobém českém a slovenském kontextu ojedinělá, je výrazem badatelovy bohaté erudice a schopnosti teoretické abstrakce vyvozované ze solidní znalosti materiálu. Koprda nepředkládá pouze výsledky svého uvažování, ale zachycuje svůj pracovní proces prostřednictvím postulovaných hypotéz, častým kladením otázek, vědomým problematizováním ustálených soudů. Jde tu o způsob nového čtení, kritické reinterpretace Ďurišina, Mukařovského a také i Franka Wollmana. Na tomto základě badatel vyvozuje své pojetí meziliterárního procesu, opírající se o sémioticko-komunikační rozměr, který se plodně setkává se strukturálními východisky. Paradoxně řečeno, Koprda de facto rehabilituje princip strukturální estetiky pro srovnávací literární vědu, tedy to, co se dříve považovalo za kontradiktorné a neslučitelné. Jak známo, Mukařovský odmítal komparatistiku jako pozitivistickou srovnávací látkovědu (látkosloví). Rezervovaný postoj vyplýval údajně z nevyjasněného vztahu mezi literární teorií a komparatistikou: ta předsta-

vovala „vliologickou“ literárněhistorickou disciplínu s převahou diachronního momentu. Mukařovský na rozdíl od R. Jakobsona či F. Wollmana budoval svou strukturální estetiku výlučně na interpretaci bohémik, tj. na absolutizaci imanentního vývoje národní literatury jako relativně uzavřeného systému, do něhož přeháhy z ostatních systémů (byť slovanských literatur) zasahují nahodile a nepodstatně. První studii o komparatistice pod názvem *K dnešnímu stavu a výkladům srovnávací vědy literární*³ napsal Mukařovský až koncem 60. let minulého století, kde této oblasti literárního myšlení přiznal jisté oprávnění!

Jestliže Ďurišinoва triadická typologie světové literatury je analogem členění F. Wollmana (sb. *Slovanské štúdie II.*, Bratislava 1959), pak v Ďurišinově raném zájmu o slohovou a literárnědruhovou problematiku včetně překladu jsou převážně skryta – zřejmě pod vlivem Mikuláše Bakoše – formalistická východiska. Podobný vývoj prodělali i Ďurišinovi generační vrstevníci: F. Miko, N. Krausová, S. Šmatlák, A. Popovič ad. Ve sporu o výhodnost a funkčnost termínu „centrismus – síť“ (A. Gnisci) už F. Wollman často hovořil o husté síti mezislovanských slovesnostních vztahů, čímž označoval soubory typologických korespondencí, v nichž se eliminují difference nejhrůznějších úrovní. Třeba ocenit hlavně originální komentování a skutečně nové přečtení Wollmanova zásadního spisu *K metodologii srovnávací slovesnosti slovanské* (Brno 1936). Je tu ukázána inspirativnost některých momentů, např. eidosu (= tvar) pro strukturální komparativní bádání. V Čechách je k dispozici rozsáhlá edice *Strukturalistická knihovna*, ale za poslední desetiletí vycházel ze strukturalistů převážně J. Mukařovský nebo R. Jakobson, nikoli Wollman, jemuž se pozornost paradoxně věnovalo v zahraničí: vedle slovenské Koprdivy reinterpretace vyšel v Německu překlad *Slovesnosti Slovanů* (Praha 1928), jediného existujícího pokusu uchopit dějiny slovanských literatur na strukturálním, morfologickém principu (*Die Literatur der Slawen*, ed. R. Ibler a I. Pospíšil, Frankfurt am Main 2003) a slovinštiní teatrologové přeložili Wollmanův raný spis *Slovinská dramatika* (Bratislava 1925) jako výraz uznání zakladatelskému počínu českého komparatisty, který jako cizinec napsal první syntetické dějiny slovinského divadla. Rovněž slovenští folkloristé v roce 2004 téměř po osmdesáti letech dokončili projekt v odborných kruzích označovaný jako tzv. wollmanovský sběr (*Slovenské ľudové rozprávky I.-III.*, Bratislava 1991-2004, ed. B. Filová a V. Gašparíková). Wollman zde inicioval typologicko-srovnávací výzkum pohádky jako „schematizované“ žánroslovné struktury, která překračuje rozměr národní literatury. S těchto tvrzení je zřejmé, že F. Wollman představoval na rozdíl od estetického strukturalismu J. Mukařovského eidografický, tvaroslovně orientovaný strukturalismus, který se s odvoláním na husserlovskou podstatu abstrahovanou ze zkoumaného javu podnětně inspiroval komplexní analýzou slo-

³ Mukařovský, J.: *K dnešnímu stavu a výkladům srovnávací vědy literární*, Impuls 2, 1967, č. 10, s. 724-726.

vesného tvaru a vrstevnatou výstavbou uměleckého díla formulovanou polským filozofem a estetikem R. Ingardenem v práci *Das literarische Kunstwerk* (1931). F. Wollman se z českých strukturalistů jako první spolu s polonistou a literárním historikem Karlem Krejčím (který však nebyl strukturalistou) zajímal o fenomenologii a R. Ingardena. Český strukturalismus měl více kořenů, linií a dnes se jednostranně některými badateli preferuje dílo J. Mukařovského a R. Jakobsona. Tato skutečnost ostatně naznačil i K. Krejčí, který se na sklonku své vědecké dráhy vyjádřil ke komparatistické koncepci tehdy mladého slovenského literárního teoretika D. Ďurišina *Na okraj Ďurišinových studií o srovnávací literatuře*.⁴

Koprda zároveň připomíná Ďurišiny postřehy týkající se hodnotové rovnocennosti v meziliterárním procesu. V jejím podtextu se skutečně objevuje Jakobsonova teze o dvojí artikulaci jazyka a Ďurišin proto východiskem činí ne estetickou hodnotu, ne text, ale meziliterárnost jako historicky procesuální vztah. Je také zřejmé, že se nelze vrátet k podceňování, k „vlivologii“, k synchronii a asynchronii, fázovému posunu podle jednoty západoevropských literatur, k rozvinutosti a nerozvinutosti, ke zrychlenému vývoji apod., ale je nutné si z hlediska externěliterárních faktorů asi připustit, že některé literární celky či soubory (nejde o návrat k národní literatuře) sehrály v důsledku historických, jazykových a jiných okolností významnější úlohu ve vytváření všeobecně přijímaných (nejen estetických) hodnot. Není to projev „literárního rasismu“, ale konstatování reálné síly recepčních horizontů a přirozené heterogenity literárních celků.

Máme-li celkově hodnotit Koprdovo vědecké dílo a jeho badatelskou pozici v současné slovenské komparatistice, je třeba vyzdvihnout jednotu schopnosti náročné generalizace a brilantních materiálových interpretací; oba postupy se prolínají a komplementárně doplňují. V tom můžeme sledovat jistou návaznost na Ďurišina a zároveň jeho tvůrčí rozpracování. Koprda stejně jako Ďurišin konstatuje, že studium individuálního textu nedostačuje a že dílo nutno vidět v kontextu dostředivých kulturních a meziliterárních souvislostí. Na druhou stranu si uvědomil jistě nebezpečí formálně logických operací, v nichž slovesné makrostruktury se stávají sémanticky vyprázdněnými znaky. Koprda považuje srovnávací literární vědu za integrální větev dějin literatury realizovanou ve vztazích v nadnárodním kontextu, jejímž jádrem se stává historická poetika ve srovnávacím aspektu. Tím dospívá k vyváženému stanovisku ve sporu, zda komparatistiku chápat spíše institucionálně, ve smyslu etablovaného univerzitního oboru definovaného objektu a metodami, nebo srovnávací studia volně pojímat jako „komparování“, jako jistý typ intelektuální reflexe, která komunikačně propojuje jednotlivé oblasti vědění jako jejich vědomý zprostředkovatel. Badatel zde zaujímá jakousi „středovou“ pozici ovlivněnou i hermeneutickou zkušeností a sémiotickými východisky: komparatistika sice není definovaná striktně specifickým okru-

⁴ Krejčí, K.: *Na okraj Ďurišinových studií o srovnávací literatuře*, *Slavia* 41, 1972, č. 2, s. 198-203.

hem předmětnosti, nýbrž jistými pojmy a hodnotami (přesně však vymezenými a do jisté míry závaznými), které vyznávají pluralismus systému a které rezignují na jakoukoli autolegitimizaci vlastního bádání. Komparatistika se v tomto pojetí stává jakousi předem regulovanou cestou, jak skrze svou zkušenost pochopit „jinakost“ (o „kultuře pohostinnosti“ mluví i italský komparatista A. Gnisci, blízký spolupracovník Ďurišina a Koprdy).

Koprdivy texty jsou přísně vědecké, vyhýbají se esejismu a publicistickým postupům. Studium těchto textů často klade odpor, nutí k promýšlení a provokuje k dialogu. Badatel ztělesňuje, resp. prolounguje pozitivní tradice slovenské, přesněji řečeno česko-slovenské komparatistiky, čerpající z mnohostranných domácích a zahraničních impulsů. Koprdiva komparativní série objevně upozornila na souvislosti mezi teorií meziliterárnosti v Ďurišinovském chápání a sémiotikou jako univerzální metodologií kultury. V této teorii meziliterárnosti, vycházející z podnětů Veselovského, formalismu, lingvistické poetiky a československého strukturalismu, ale také z teorie recepce a sémiotiky, z produkce znaku, je podle Koprdy individuální hodnotovost jevů obsažena v jejich vývojové zákonitosti. Teorie meziliterárnosti se tak v koncepci slovenského komparatisty stává nikoli prostředkem intertextuálního generování uzavřených významů, nýbrž metodologickou instrukcí vysvětlující meziliterárnost jako proces nekonečného označování a nahrazování jedněch kulturních jednotek a kódů druhými.